

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО»

Статтю присвячено проблемі відсутності однозначного дефініювання поняття «громадянське суспільство» в науково-публіцистичному дискурсі України. Піддаючи критичному аналізу найбільш поширені визначення, автор пропонує можливий напрям для розробки комплексного визначення поняття «громадянське суспільство». Його основою повинні стати суттєві ознаки, притаманні всім практичним та історичним моделям громадянського суспільства.

Численні публікації та широка дискусія, що розгорнулася в Україні стосовно проблем громадянського суспільства, можливих шляхів його розбудови та взагалі доцільності існування цієї форми суспільної організації в Україні, засвідчують неоднозначність підходів до визначення поняття «громадянське суспільство». Часто трапляються випадки невинуватого звуження чи, навпаки, надмірного розширення меж впливу громадянського суспільства. Наявні у західних демократіях моделі громадянського суспільства вважаються певним ідеалом, критерієм порівняльного оцінювання, скальковано переносяться в суспільні умови нашої країни. При цьому стирається відмінність між громадянським суспільством як категорією політичної науки та громадянським суспільством як феноменом суспільно-політичної практики.

Метою даної роботи є виокремлення у структурі практичних і теоретичних моделей громадянського суспільства тих його елементів, які є інваріантними, властиві будь-яким його історичним та національним типам; це дозволяє говорити про універсальність ідеї громадянського суспільства. Елементи, сформовані у систему,

утворюють базу, на основі якої формується конкретна модель у конкретному суспільстві. З огляду на це аналіз наявних підходів до визначення поняття «громадянське суспільство» повинен дати відповідь на такі питання: чим є складові елементи громадянського суспільства? Які функції у суспільстві виконують ці елементи та громадянське суспільство в цілому? Яке місце посідає громадянське суспільство у соціальному просторі?

В Україні підходи до дефініювання поняття «громадянське суспільство», поширені в науковому і політичному дискурсі, в основному не виходять за межі трьох згадуваних питань. Проте визнання факту існування громадянського суспільства та визначення поняття здійснюється зазвичай на основі лише одного з них. Водночас практично немає комплексних збалансованих досліджень. Потрібно також зазначити, що увага дослідників зосереджена в межах інституціонального та функціонального напрямів. Питання ж щодо місця громадянського суспільства у соціальному просторі залишається практично поза увагою дослідників. Та й у межах цих двох напрямів можна часом зустріти діаметрально

протилежні підходи до визначення поняття «громадянське суспільство».

Для інституційного напряму іноді характерне визначення громадянського суспільства як мережі добровільних громадських (неурядових) організацій. При цьому часто не враховують існування системи взаємних зв'язків між ними та державою, здатності впливати на рішення державної влади і на суспільство, організовувати громадян для оперативного вирішення проблем як місцевого, так і загальнонаціонального значення, не покладаючись на «турботу» державної влади. Дехто взагалі звучує громадянське суспільство до сукупності неурядових організацій. При цьому відбувається доволі дивний їх розподіл: з одного боку — на громадські організації, як атрибут громадянського суспільства, та політичні партії — як атрибут демократичної держави — з іншого. При такому розподілі ці дві форми громадської активності протиставляються одна одній.

«Про це й ведеться суперечка: який тип політики ефективний у наших умовах, який із них не тільки бажаний, а й можливий, — представницька демократія з розвиненою партійною структурою, що формує уряди за результатами всенародних виборів, чи "неполітична політика", яка не потребує партій і спирається на масові настрої, на активність безпартійного населення, на експертні можливості неурядових організацій» [1]. Цю тезу висуває професор В. Литвин як заперечення ролі громадянського суспільства в демократичних процесах, незважаючи на те, що і неурядові організації, і політичні партії вважаються складовими громадянського суспільства.

Підхід, що обмежується визнанням громадянського суспільства лише як сукупності неурядових організацій, викликає велику кількість заперечень.

По-перше, наявність навіть значної кількості громадських організацій автоматично не забезпечує зростання їхнього впливу на державну владу та населення. Отже, таке громадянське суспільство не спроможне виконувати будь-які суспільні функції.

По-друге, населення колишнього Радянського Союзу практично повністю й в усіх вікових групах було охоплене діяльністю інколи навіть добровільних громадських організацій, проте це не спричинило до формування громадянського суспільства та не забезпечило його успішного функціонування.

По-третє, такий підхід не дає чіткої відповіді на запитання, що робити з громадянами, які не входять до громадських організацій. Чи їхня життєдіяльність належить до сфери громадянського суспільства? Зрештою, такий підхід не

дає чіткої відповіді й на запитання, з яких саме громадських організацій складається громадянське суспільство, чи повинні вони бути юридично оформленими та зареєстрованими. Автор законопроекту «Про громадянське суспільство в Україні» А. Г. Мучник визначає останнє так: «*Институты гражданского общества* — негосударственные юридические лица (предприятия, учреждения, организации), являющиеся субъектами конституционного права и призванные обеспечить духовное, интеллектуальное и социальное развитие человека, а также защиту его достоинства, свободы и основных (конституционных) прав» [2]. Однак досвід країн колишнього соціалістичного табору, зокрема СРСР, доводить, що зародження перших ознак громадянського суспільства відбувалося саме з ніким не зареєстрованих і часто навіть нелегальних організацій. І сьогодні, в умовах соціальних трансформацій, суспільні рухи формуються досить швидко і мають значний суспільний та політичний вплив без юридичного їх оформлення та інституціоналізації.

Іншим крайнім поглядом на сутність громадянського суспільства є теорія, що визначає його як сукупність «добрих громадян». Такий підхід також викликає низку запитань. Що таке «добрий громадянин»? Хто може визначити критерій відбору? Що робити із громадянами, які не відповідають такому критерію? І чи здатний окремий громадянин справляти визначальний вплив на суспільні відносини? До того ж, інколи під поняттям «добрий громадянин» розуміється особа, що не лише свідомо дотримується законів, а й лояльно, іноді некритично ставиться до державної влади та її настанов. Утім такий підхід не тільки не сприяє становленню громадянського суспільства, а й, навпаки, веде до повного одержавлення суспільних відносин і, зрештою, до тоталітаризму.

Відштовхуючись від наведених критичних зауважень, можна зробити припущення, що підвалиною громадянського суспільства є громадянин, свідомий своїх інтересів і готовий до активної діяльності, насамперед шляхом об'єднання у добровільні асоціації для забезпечення цих інтересів. У такому випадку складовими громадянського суспільства виступають не лише неурядові організації, а й уся множина громадських асоціацій з властивою їм системою зв'язків та специфічних суспільних функцій.

Функціональний підхід до громадянського суспільства часто визначає його через функцію постійної опозиції до влади, або як певну замкнену систему, що спрямована лише на забезпечення своєї власної життєдіяльності та репродукції. Така система, мовляв, є самодостатньою

і нібито може існувати незалежно від наявних у країні суспільних відносин.

Спробуємо піти від зворотного. За умов тривимірності соціального простору (про що мова піде далі) існування індивіда відбувається в трьох площинах: у межах родини, громадянського суспільства та держави. Функції традиційного суспільства, родини полягають у забезпеченні приватного життя людини. Це сфера міжособистісних стосунків, побудованих на основі родинних зв'язків, кровної залежності. Функції держави полягають в узагальненні різнорідних суспільних інтересів, витворенні єдиного, загальносуспільного інтересу і збереженні таким чином цілісності суспільства. Шляхом узагальнення різнорідних суспільних інтересів відбувається забезпечення цілісного існування суспільства. Таким чином, функції громадянського суспільства можна визначити, як: формування кількох групових інтересів із множини розрізних індивідуальних, презентація цих інтересів перед державою. Тобто через узагальнення розрізних суспільних інтересів — до забезпечення існування окремого громадянина. В цю загальну формулу вписуються окремі функції, якот: соціалізація особи, формування групових інтересів та їх просування через асоціації та їх діяльність, забезпечення суспільної активності громадян через залучення до діяльності асоціацій, створення умов для такої активності через відстоювання громадянських прав та свобод і обмеження таким чином втручання держави.

Говорячи про місце громадянського суспільства в системі соціального простору, потрібно звернутися до історії. Ідея громадянства виникла у Стародавній Греції, і подальший її розвиток відбувався із становленням ліберально-буржуазних республік. Тобто воно виникає з розпадом традиційного первісного суспільства і утворенням нового типу спільнот, заснованих не на кровній спорідненості. Іншою підвалиною ідеї громадянства є розуміння його як спілкування вільних та рівних особистостей, наділених певним обсягом прав та обов'язків — інструментарієм для забезпечення притаманних їм інтересів. Саме цим пояснюється неможливість функціонування громадянського суспільства у середньовічних абсолютистських та сучасних тоталітарних режимах.

Повторюючи думку, висловлену Гегелем, можна стверджувати, що з розпадом первісного ладу традиційне суспільство, родина не зникає, а продовжує існувати поруч із класичним суспільством, державою. Існування індивіда відбувається в межах усіх трьох вимірів соціального простору, і як громадянське суспільство є межею владних повноважень та втручання держа-

ви в життя індивіда, так родина виступає межею громадянського суспільства, суспільного втручання у приватне життя людини. Таким чином, громадянське суспільство як специфічний спосіб публічного спілкування вільних індивідів з необхідністю утворюється там, де держава за допомогою законів, владних настанов та примусу, з одного боку, та родина за допомогою кровних зв'язків — з іншого, не можуть забезпечити необхідної міжособистісної кооперації. Професор А. Колодій визначає громадянське суспільство як сферу інституціоналізованого спілкування для особистого та суспільного розвитку.

Окремо варто зазначити: хоча лібералізм і заклав індивідуалізм як основу у формування ідеї громадянського суспільства, все ж ця ідея є універсальною. Заперечуючи А. Коваленку, який, посилаючись на матеріали С. Кара-Мурзи, стверджує, що «установлення громадянського суспільства вимагає руйнування різноманітних общинних, солідарних зв'язків і перетворення людей на індивідуалістів» [3], автор наголошує на непридатності ідеї громадянського суспільства для суспільств, у яких ліберальна ідеологія не є панівною. На противагу хочеться навести визначення громадянського суспільства, що їх пропонують американський вчений Джефрі Александер: «громадянське суспільство — це сфера людської солідарності», та його колега Майкл Уольцер: громадянське суспільство — це «простір непримусової людської асоціації» [4]. В даному випадку індивідуалізм виступає лише інструментом самоідентифікації, віднайдення власного суспільного інтересу, який, у свою чергу, є основою для подальшого об'єднання.

Отже, ознаками громадянського суспільства є добровільні громадські асоціації з усією різноманітністю притаманних їм взаємних зв'язків. Основою ж цих асоціацій є громадянин, що усвідомлює свої суспільні інтереси та готовий (володіє конкретним інструментарієм) їх відстоювати. Громадянське суспільство у виконанні своїх специфічних функцій покликане забезпечувати існування окремого індивіда, в першу чергу, через приєднання його особистого суспільного інтересу до інтересів групових та забезпечення можливостей для його відстоювання і просування. В системі соціального простору громадянське суспільство посідає місце проміжної ланки між приватним життям індивіда в межах традиційних родинних стосунків та життям у межах державної організації, виконуючи функцію неофіційного (неказенного), неформалізованого, проте публічного (неприватного) спілкування. З огляду на це громадянське суспільство можна визначити як неформальну непримусову (добровільну) людську солідарність.

1. *Литвин В.* Священні корови бувають лише в Індії.— Дзеркало тижня. — 2000.— № 4.— 2—8 лютого.
2. <http://haaz.com.od.ua>
3. *Коваленко А.* Велика мета маленької формули.— Дзеркало тижня. — 2000.— № 5,— 9—15 лютого.
4. *Колодій А.* Концепція громадянського суспільства і проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід.— Львів, 1999.— С 23.

Riabov S. S.

ON THE PROBLEM OF DEFINITION OF THE NOTION OF 'CIVIL SOCIETY'

The article is dedicated to the problem of lack of multiple definitions of the notion «civil society» in the scientific and mass media discourse in Ukraine. By critically analyzing the most widespread definitions, the author proposes the possible way of the development of complex definition of the notion of "civil society". Essential characteristics of all of the practical and historical models of civil society should become the basis of such definition.